

PŘÍŠEŘÍ ANEB ANTROPOLOGICKÁ VĚDA V NĚMECKU 20. A 30. LET¹

Petr Hampl – Marco Stella

Fakulta humanitních studií UK Praha

Era of Twilight, or German Anthropology in the 1920s and 1939s

Abstract: The article presents the complicated world of German anthropology in the twenties and the thirties of the 20th century. The Denkwelt of anthropology in this period is shown as ambiguous, without a unifying idea where more approaches to the study of race and its political application were involved. German anthropology during the Third Reich era is as a whole often considered to be an exemplary case of ideologically contaminated and politically exploited science. Even common textbooks dealing with the history of anthropology support such viewpoints by bonding together racial ideologies and racial anthropology. Such oversimplifying attitudes suffer from several inaccuracies. First, the development of anthropological concepts in this period is to be interpreted rather in the context of the history of scientific (in particular biological) theories than of the history of ideologies. To achieve this, we prefer the contextual rather than the more common diachronic approach for treating this matter. Second, German anthropology did not consist solely of blumenbachian physical anthropology – other branches of anthropology bordering on eugenics, genetics and genealogy have to be taken into account. Third, the „race concept” of the Weimar and Third Reich anthropological science was an extremely complicated issue, which cannot be reduced to the level of mere continuity of blumenbachian anthropology or even chamberlainian / lapougian / gobineauian racial ideologies. Fourth, physical “racial anthropology” (not to be misconstrued for racial ideologies) as such was of minor importance for the practical social arrangements of the Third

¹ Publikace částečně vychází z bakalářské práce prvního autora „Walter Scheidt (1895–1976) a jeho „Kulturbiologie“,“ obhájené na FHS UK v roce 2008, která byla oceněna Cenou prof. JUDr. Karla Engliše pro nejlepší absolventy společenských věd. Podpořeno grantem GAUK č. 113607/2007.

Reich, and its direct impact on ideology was even on decline during the third decade of the 20th century. These four problems are illustrated on the historical background of the theories and careers of two important anthropologists of this period, Eugen Fischer and Walter Scheidt.

Keywords: *Anthropology – history of; Germany; race; Darwinism; genetics*

Když americký soudce Robert H. Jackson pronášel úvodní řeč k Norimberskému tribunálu, z úst, která odsoudila k smrti řadu válečných zločinců, vyšla jako jedna z prvních slova:

„V paměti lidstva jsou různí Čingischáni a Eugeni Fischerové, ale ještě nikdy se nestalo, že by si Čingischán a Eugen Fischer podali ruce. Z tohoto důvodu byl jejich úder tak drtivý. V roce 1939 bylo na světě 16.723.800 Židů; 9.479.000 z nich v Evropě; z těch 7.950.000 náleželo k Židům východním. 6 milionů Židů z Evropy zmizelo. To znamená, že 36 procent světového židovstva, 75 procent východoevropských Židů bylo vyvražděno Němci nebo žoldáky Němců. Kdyby válka trvala jen o rok déle, V Evropě by pravděpodobně nezůstal jediný živý Žid. Kdybychom mrtvé seřadili do zástupu, kostlivci by stáli podél celé cesty z New Yorku do San Franciska, pak zpět ze San Franciska do New Yorku a dále z New Yorku do Chicaga...“ (podle Weinreich 1946: 240-241).

Čingischánem v tomto známém citátu je nazýván Hitler (či Himmler, neboť se zmíněným dobyvatelem se ztotožňovali oba), jak lze snadno nahlédnout. Čtenář, a to i takový, který zná realie třetí říše a reflektuje i dramatický kontext, ve kterém tento citát vznikl, však může být zaskočen a překvapen druhým zde uvedeným jménem – Eugen Fischer. Kdo byl tento muž, jehož zde soudce masonových vrahů *de facto* staví naroveň nejhorších zločinců 2. světové války?

Profesor Eugen Fischer (1874–1967) byl ve dvacátých, třicátých a čtyřicátých letech jednou z nejvýraznějších postav výmarské, posléze říšské vědy vůbec. Antropolog, lidský genetik a rasový hygienik v jedné osobě, zakladatel a dlouholetý ředitel Ústavu císaře Viléma pro antropologii, lidskou genetiku a eugeniku a mj. autor standardního díla lidské genetiky *Menschliche Erblichkeitslehre* (poprvé 1921) zde však nestojí jen sám za sebe. Stejně jako „Čingischán“ zde zastupuje celou vojenskou mašinerii i bestiální dobyvatele, „Eugen Fischer“ zde zastupuje všechny ty vědce, a především antropology a další vědce

věnující se člověku, kteří svou vědu propůjčili politice a ideologii či ji dokonce (alespoň někteří) sami aktivně formovali.

„Německá antropologie“ z první poloviny 20. století, často ztotožňovaná s rasovými teoriemi a ideologiemi, je proto dnes pro mnohé takřka synonymem pro pavědu a (zne)užití vědy pro politické účely. Po skončení druhé světové války byla mnohými chápána jako spoluviník jedněch z nejhorších zločinů v historii lidstva (viz například Weinreich 1946; Gasman 2004) a podle toho s ní také bylo zacházeno – byla náležitě „označkována“ a ve své komplikovanosti historiky zpočátku ignorována. S tím souvisela i určitá obava ze všeho, co se k ní byť sebevážněji historicky přibližovalo nebo ji jen vzdáleně připomínalo.

Dějiny antropologie zabývající se obdobím dvacátých a třicátých let, a to zejména ty pěstované v Čechách, se orientují spíše na antropologii anglofonní nebo frankofonní oblasti a německou oblast až na pár nezbytných výjimek zcela opomíjejí.² Kritická reflexe tohoto období, resp. oblasti se tedy donedávna jednoduše víceméně nekonala. Je nutno říci, že tento postoj k německé antropologii není zcela neodůvodněný, ale spolu s generalizujícím odsuzováním určitého období dějin vědy se ze zřetele vytrácí velké množství myšlenek, které nebyly s nacismem v bezprostředním nebo nutném vztahu nebo které nacismus zneužil. Následující text se pokusí představit hlavní směry antropologického myšlení dvacátých a třicátých let v Německu, jejich zastávce a jejich vztah k politice a vulgárně zlidovělým rasovým ideologiím, ospravedlňujícím koncentrační tábory a sterilizační opatření a pokusí se předvést komplexnější pohled na německou antropologii.

V této době dochází k emancipaci společenskovední větve antropologie jako svébytného směru bádání nezávislého na biologii a velká část takto zaměřených antropologů nezná širší dějiny svého oboru, jednak z důvodu tradičního rozlišování na přírodní a společenské vědy a jednak právě z důvodu kontaktů biologicky orientované antropologie s různými ideologiemi. Forma takovýchto kontaktů je ale velmi často chápána zjednodušeně. Často jsme svědky toho, že se klade jakési vágní a nejasné rovnítko mezi rasovou antropologií (coby směr, vůči kterému se vymezila Boasova škola *cultural anthropology*), sociální darwinismus a antropologii v Německu dvacátých a třicátých let. Následující text se pokouší tato zjednodušení problematizovat a zároveň poukázat na to, které

² V českém prostoru se pozornost soustředí více na dějiny kulturní antropologie. Za všechny jmenujme např. Budil, Ivo: *Za obzor Západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*. Praha 2001, či Soukup, Václav: *Dějiny antropologie*. Praha 2004.

aspekty dobových antropologických teorií byly nejspíše ideologicky zneužitelné a zda svou roli nesehrály i jiné faktory než čistě vědecké, například personální. Pohled do komplikovaného světa německé antropologie nám také umožňuje lépe pochopit důvody a nahlédnout okolnosti, za jakých se vědy o člověku staly tak mocným nástrojem politické manipulace. Tento důležitý aspekt antropologie a příbuzných věd o člověku, totiž že se velmi snadno stávají mocenským instrumentem, je na zkoumaném období obzvláště výrazný. Nicméně právě tento výrazný a drastický případ by nás neměl odvést od nahlédnutí toho, jak snadno k tomuto sblížení vědeckých a mocenských struktur může dojít a k jakým důsledkům může vést – toto varování je pak třeba mít na paměti v době, kdy se okřídlené „*knowledge is power*“ mnohdy stává přímým cílem, nikoliv nutným důsledkem antropologického bádání.

Východiska „německé antropologie“

Jednotlivé směry v uvažování německé antropologie určující její pozdější vývoj až do čtyřicátých let se vyprofilovaly zhruba na přelomu 19. a 20. století a jejich pozdější teoretické i praktické uchopení se vyvíjelo po celou první polovinu 20. století. Tehdejší uvažování o člověku se nese převážně v duchu biologie a jejích metod.³ Jiné než biologické aspekty člověka do antropologie jako takové nepatřily – ostatně byla čistě přírodní vědou. Pod pojmem antropologie se nejčastěji uvažovala antropologie fyzická. Zčásti proto, že byla mnohými chápána jako poddisciplína medicíny a zároveň velká část antropologů měla medicínské vzdělání. Toto pojetí vědy o člověku vrcholí v Německu v roce 1910, jak vyplývá ze statistiky užívanosti a významu slova antropologie (Proctor 1988: 141). Zásadním činitelem této doby je Rudolf Martin (1864–1925) a jeho stěžejní dílo *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung*, které charakterizuje tehdejší bádání o člověku způsobem: „rozlišit, charakterizovat a vyšetřit geografickou distribuci všech forem hominidů s ohledem na jejich fyzické charakteristiky“ (Martin 1914: 1). A ačkoliv Martin patřil mezi první, kteří užili

³ To platí i pro takové disciplíny, jako je například etnologie. Vzpomeňme jen na koncepci kulturní morfologie (*Kulturmorphologie*) Lea Frobenia (1873–1938), který etnologii pojímal jako přírodovědnou nauku o kultuře. Zřejmě ne náhodou se zde také poprvé objevuje označení kultury jako vrstvy *sui generis* s ranými stadii vývoje, stárnutím a zánikem, „pučící“ ze sebe podobně jako organismus. Pro pochopení kultury je podle Frobenia důležité znát její vztah k ostatním „druhům“, jejich vývoji a rozšíření – tak lze pod vrstvou jevů nalézt vnitřní struktury kultury (*Kultur-anatomie*) a jejich fungování (*Kulturphysiologie*).

slova „*Rassenkunde*“, je v jeho obsáhlé práci pouze několik zmínek o rase – neuvádí žádnou klasifikaci ras a zpochybňuje význam genetiky a jejího propojení s darwinismem. Rasa je pro něj čistě fyzický koncept odlišnosti anatomické a ostře odlišuje antropologii fyzickou od později velmi oblíbené psychické, která pro něj není antropologií vůbec (Martin 1914: 9). Pozornost soustředí pouze na rozdíly empiricky měřitelné pomocí metrických metod, které se snažil sjednotit tak, aby bylo možné nespočetná měření navzájem porovnat, což byl hlavní cíl jeho práce – neměřit „vnitřní“, ale pouze „vnější“ aspekty člověka.⁴ Kromě přírodovědně založené Martinovy školy hrají pro další vývoj německé antropologie ještě roli některé principy rozvíjející se rasové hygieny, medicína a spolu se znovuoobjevením Mendelových zákonů dědičnosti také stále více genetiky.

Rasová hygiena je v zásadě německou variací eugeniky, kterou, jak známo, založil sir Francis Galton (1822–1911). Jak rasová hygiena, tak eugenika si kladly za cíl šlechtit člověka k předem stanovenému ideálu, předpokladem tohoto byla striktní dědičnost znaků, které měly být (uměle) selektovány za účelem dosažení určitého ideálního genotypu. Anglická eugenika Galtonova (zaměřená především na šlechtění psychických vlastností) se snažila převážně o urychlení progresivní lidské evoluce. A protože samotný přírodní výběr, základní princip evoluce, je ve svých účincích a projevech daleko pomalejší než výběr umělý, je potřeba ho podpořit vnějšími zásahy (Weingart – Kroll – Baryertz 1992: 16). V Německu je však Darwinova nauka o přírodním výběru přijata vcelku jinak než v Anglii, recepce Darwina zde probíhá v době Bismarckova *Kulturkampf*, kdy v rámci úpadku vlivu církve a konstruování německého národa někteří hledají jakési nové (sekulární) náboženství a darwinismus a jeho sociální implikace tak v tomto období získávají mezi intelektuály i mezi širšími vrstvami na oblibě. Také stále stoupající nacionální citění v Německu jako by se promítlo i do biologického myšlení, kdy za jednotku selekce byla v německém prostoru považována spíše skupina či druh než jedinec, který jako takový začínal znamenat čím dál tím méně. Důležitým rysem německé recepce Darwinova díla ale byly jinak v kontextu národních recepcí darwinismu výjimečné antimodernistické tendence v tehdejší myšlenkovém prostředí. Objevují se různá romantizující *völkisch* hnutí odmítající vše, co má co do činění s modernitou, zejména však odmítající civilizaci, ve které vidí zdroj odklonu od přirozeného řádu a počátek úpadku, krize a degenerace. Německý národ a jeho

⁴ I když rok před svou smrtí, tedy v době, kdy se naplno rozvíjí nový genetický přístup, sám zapochyboval nad možnostmi čistě fyzicko-morfologických srovnání (Massin 1993: 250).

budoucnost jsou ohroženy kvůli negativnímu vlivu měst a života s nimi spojeného na *zdraví* tělesné i psychické – lidé v těchto „líhních modernity“ chřadnou a „změšťují“ („*Verstädterung*“; Weingart – Kroll – Bayertz 1992: 16). Tento motiv byl často a na mnoha úrovních spojován s antisemitismem – Židé byli bráni jako typický „národ civilizace“, tj. měli mnoho vlastí, jazyků, žili ponejvíce ve městech, kde se živilo obchodem, a přitom postrádali vztah k půdě, vlastní homogenní tradici a nebyli „spojeni s přírodou a jejími zákony“. Civilizace totiž nepředstavovala nebezpečí degenerace pouze tělesné, ale i psychické. Pojem psychické degenerace v rámci rasové hygieny nejvíce rozpracoval Emil Kraepelin (1856–1926), který přejal pojem degenerace vytvořený psychiatrem Benedictem Morelem (1809–1873). Tato degenerace způsobuje úpadek přirozených instinktů – např. pudu sebezáchovy (což má za následek více sebevražd), potravního instinktu (s následnou obezitou) a pudu rozmnožovacího (v důsledku čehož se objevuje homosexualita a onanie). Přesně tímto způsobem argumentuje Otto Ammon (1842–1916), který v knize *Die natürliche Auslese beim Menschen* (1893) obviňuje z úpadku města, kam se stěhují nadaní lidé za prací, ale přitom zde mají méně potomků, a kam se stěhuje i spodina a s nadanými se mísí. Dokonce i společenská hierarchie jako taková má podle Ammona zcela jasné rasové uspořádání a společenské převrasy nejsou ničím jiným než (v zásadě nežádoucí) proliferací cizorodých rasových elementů do nejvyšších vrstev (Ammon 1895). Ammon, vzděláním inženýr, tímto spojením tradice blumenbachovské antropologie s demografií (a také notnou dávkou rasové ideologie Lapougeho ražení) založil antropologickou školu po další desetiletí nazývanou „*Sozialanthropologie*“ či „*Anthroposozologie*“ (blíže viz Massin 1996).

Zásadní vliv na kontinentální (a německé především) biologické, potažmo antropologické myšlení měl Ernst Haeckel (1834–1919).⁵ Hrál totiž klíčovou roli v rozšíření a způsobu vnímání darwinismu v Německu, který celkově proměnil biologické (a s tím i antropologické) myšlení a tudíž i pohled na člověka a jeho pozici ve světě (Haeckel 1868, 1874, 1899; blíže k Haeckelovu dopadu na vědu, kulturu a společnost nejnověji Richards 2008). Haeckel zároveň jako první vnesl do německého darwinismu jakýsi „evoluční pesimismus“ (oproti spíše pozitivně a progresivisticky laděnému sociálnímu darwinismu anglosaskému). Dobově velmi rozšířenou vizi celkového úpadku a degenerace aplikoval nejen na přírodní, ale na i společenské fenomény a zrušil tak (zcela

⁵ Biolog, filosof a jeden z prvních zastánců Darwinova díla v Německu a jeho hlavní popularizátor. Jedna z největších postav tehdejší německé biologie.

plánovitě v rámci své monistické ideologie) hranici mezi přírodními a společenskými jevy. Poukázal na to, že umělý výběr, mechanismus šlechtění domestikantů a podle Haeckela i způsob množení civilizovaného lidstva, znamená zhoubný odklon od onoho všemocného zákona života (*Lebensgesetz*), tj. od principu přírodního výběru coby výhradního zdroje evolučního pokroku (Weingart – Kroll – Bayertz 1992: 79; srov. Hossfeld 2005: 178n.). Haeckelova autorita tím pomohla rozšířit přesvědčení o hrozícím nebezpečí odklonu lidstva od přirozené cesty a připravila půdu pro další promyšlení možných nebezpečí moderní civilizace pro budoucnost lidstva.

Dílo Ernsta Haeckela však samo o sobě ještě nelze považovat za rasově hygienické, teprve až kniha Wilhelma Schallmayera (1857–1919) *Über die drohende körperliche Entartung der Kultur Menschheit* z roku 1891 již může být takto označena, protože obsahuje vše, co tvoří standard této disciplíny (Weiss 1986: 35n.).⁶ Po studiu lékařství Schallmayer nastoupil na psychiatrickou kliniku a zkušenost z této praxe ho dovedla ke zpochybnění hodnoty medicínských zásahů vůči všemožným ve společnosti rozšířeným neduhům. Uvědomil si, že přírodní selekce je narušována právě medicínskými zásahy, které jsou vůči přirozenému výběru velice necitelné a uzdravují jednotlivce, namísto uzdravování lidského druhu. Jako v tomto smyslu účelnější a více žádoucí část medicíny proto chápal právě hygienu (pro Galtona, ač také studoval medicínu, byla důležitější statistika, sociologie a pak teprve biologie).

Samotný pojem rasové hygieny ale zavádí až Alfred Ploetz (1860–1940)⁷ v knize *Die Tüchtigkeit unserer Rasse und der Schutz der Schwachen* z roku 1895, kde navazuje na Schallmayerovu „hygienu“ a pokouší se o exaktní diagnózu generativního úpadku a také o vytvoření náležité „terapie“ pro zabránění úpadku. Tento svůj přístup se snaží podložit „genetickým“ (*erbbiologisch*) výzkumem, jak to ostatně vyžadoval už Schallmayer (srov. Saller 1961: 19n.). Utopistického přesvědčení byl Ploetz už jako mladý student, kdy patřil ke spolku, jehož cílem bylo založit komunistickou kolonii pangermanického obyvatelstva v Severní Americe inspirovanou společenstvím „Ikaria“ podle knihy

⁶ Konkrétně Sheila Faith Weissová uvádí snahu řešit řadu sociálních problémů způsobených industrializací (jako alkoholismus, sebevraždy, střední třídou obávaný nárůst počtu dělnictva, prostituci, větší počet duševně nemocných atd.), problém degenerace, „protiselekce“ narušující harmonii „těla národa“, a to skrze teorii darwinismu a praxi medicíny.

⁷ Žák germanofila Felixe Dahna, díky němuž jako životní úkol pocítil povznést germánskou rasu. Kromě své rasově hygienické aktivity také zastáncem nordické myšlenky – spolu s F. Lenzem zakládá tajný spolek *Ring der Norda* s cílem podporovat nordicko-germánskou rasu. V roce 1936 je Hitlerem jmenován profesorem za zásluhy o třetí říši.

francouzského sociálního utopisty Étiennea Cabeta (i česky; Cabet 1950). Odjel proto na čtyři roky do Spojených států, kde vyhodnocoval šance na uskutečnění tohoto projektu, ale nakonec dospěl k názoru, že projekt nemá příliš mnoho naděje, a zklamán se vrátil domů. Tak jako jiní „rasoví hygienici“ studoval i Ploetz medicínu. Stal se zásadní postavou pro institucionalizaci organizované rasové hygieny (založil také v roce 1905 *Gesellschaft für Rassenbiologie*, kterou zamýšlel jako jednu z mnoha částí v budoucnu vzniknuvší *Internationale Gesellschaft für Rassenbiologie*; spolek měl spíše charakter reformní a vzdělávací než vědecký, ostatně už i jeho nejdůležitější kniha z roku 1895 měla v předmluvě jasně napsáno, že je orientována spíše na sociální praktiky než na vědce). Na tomto místě je nutné zmínit jeden důležitý aspekt, kterým Ploetz zasáhl do antropologického myšlení – pojem rasy dále rozčlenil na „*Systemrasse*“ (rasu systematickou) a „*Vitalrasse*“ (rasu vitální), přičemž prvním pojmem míní rasu ve smyslu blumenbachovské antropologie (mongoloidní, africká, kavkazská atd.), zatímco rasa vitální představuje toliko skupinu lidí s určitými charakteristikami žijících na určitém území v určitém čase – pojem rasy zaznívající ve slovním spojení „rasová hygiena“ odkazuje na rasu vitální, nikoliv systematickou! Idealizace „čistoty rasy“ (systematické) je v rámci rasové hygieny pozdní záležitostí a ostatně již Schallmayer explicitně varoval před směřováním ve své podstatě medicínské rasové hygieny a rasových ideologií. Nic na tom nemění skutečnost, že Ploetz sám byl germanofil – i „hermetický“ charakter obskurního spolku *Ring der Norda*, jehož byl zakladatelem, vypovídá spíše o tom, že toto své zalíbení považoval především za článek víry, nikoliv niternou součást rasověhygienického myšlení. Ostatně toto napětí mezi oběma pojetími rasy je do značné míry symptomatické i pro pozdější diskuze na toto téma ve třetí říši, a to jak na úrovni odborné, tak politické. Idealizace (nordické či jiné) rasy představuje svým původem zcela disparátní kategorii, jen velmi vzdáleně související s rasověhygienickou vizí úpadku populace (či vitální rasy), ve které zaznívá dávné ztotožnění pojmů rasa a degenerace (Sloan 2005), která zaznívá i v českém slově „odrod“.

Důsledky modernizace, jako je urbanizace, industrializace a zchudnutí mas, liberalismus, vznik nových společenských tříd a zánik či úpadek tříd starých, mohou podle Ploetze za zánik starého *přirozeně* fungujícího řádu reprezentovaného kolektivním (tj. nadindividuálním) genotypem (*Erbgut*) a znalost přírodních (*přirozených*) zákonů má zajistit adekvátní odpověď na nastalou změnu a schopnost zajistit si existenci v tomto holém boji o přežití. Myšlenkový kontext rasové hygieny se tak vyznačuje přímo panickým strachem ze ztráty

přirozenosti a autenticity, jejímž důsledkem má být degenerace až zánik. Výsledkem je zvláštní ambivalence, kdy na jedné straně stojí optimismus pokroku 19. století a na straně druhé strach doprovázený pesimismem úpadku – (iracionální) pesimismus je legitimizován (racionální) vědou, konkrétně darwinismem, který ale samozřejmě nesloužil jen k zaštitění strachu, ale představoval i „nástroj reakce“ (Hutton 2005: 13-15). K těmto úkolům se velice dobře hodil, zejména pro jeho progresivistické a silně materialistické chápání, jež umožnilo jakousi depersonifikaci pohledu (nejen) na člověka a spolu s ostatními rysy (převážně právě německého) myšlení dalo vznik nadindividuálnímu smýšlení, ve kterém jedinec a hodnota sebeurčení neznámá takřka nic, resp. je jen prostředkem k blahobytu celku a celkového domněle přirozeného řádu (Weindling 1989: 218). Údajně objektivně existující zákony života (*Lebensgesetze*) se stávají měřítkem pro „přehodnocení všech hodnot“, které však není principem překonání modernity, ale spíše principem strachu z modernity, antimodernitou.

Z důvodu tohoto pesimismu a strachu z úpadku se tak rasová hygiena orientuje spíše negativně. Oproti galtonovské pozitivní eugenice snažící se jen o podporu oněch „hodnotnějších“, tedy o zušlechťování populace, která není sice dokonalá, ale zároveň nestojí před zánikem, se rasová hygiena pokouší o zastavení úpadku skrze vyloučení těch, kteří úpadek reprezentují nebo přímo způsobují (Schmuhl 1992: 54n.). V takové konstelaci je zušlechťování nesmyslné a zbytečné, je třeba nejdříve vědecky objevit, jak se degenerace přenáší a jak je tomu možné zabránit. Rasová hygiena nabízí jednoduché vysvětlení – úpadek a degenerace se šíří skrze ty zdegenerované, jež se „geneticky“ podílejí na „tělu národa“ (*Volkskörper*), tj. na celkové populaci. Proto také hraje zásadní roli genetický výzkum člověka, je podmínkou existence efektivního nástroje „správy“ populace, totiž přímých rasově hygienických opatření. Odhalení základů dědičnosti umožňovalo vyjasnit kauzální vztahy a činit prognózy, přenést tak teorii do praxe. Základními se proto stala dvě paradigmaty, navzájem propojená: genetika a populační biologie (Weingart – Kroll – Bayertz 1992: 18). Genetika (*Erblichkeitslehre*) spolu s populační biologii se tak stává nedílnou součástí antropologie, ba přímo jejím základem.

Pojetí rasy

Německá fyzická antropologie blumenbachovské tradice nicméně nebyla s rasovou hygienou v nutném spojení (ba dokonce, jak uvidíme níže, stála v opozici, což ostatně vyplývá i z hojně užívaného rozdělení pojmu rasy na vitální

a systémovou) a dále rasová hygiena nebyla nutně spojena s vulgárním rasismem. Spojení rasové hygieny a rasismu, kterého byli první rasoví hygienici víceméně proti,⁸ se stalo pouze historickou koincencí, bez níž by se „společenské ozdravování“, jak by bylo možné také rasovou hygienu (nebo její „pozitivní“ verzi eugeniku) jinak nazvat, bez větších problémů obešla. Rasová hygiena představuje spíše jakýsi dobově a místně velmi typický pokus o ozdravení společnosti poněkud se lišící od eugeniky (ve výše zmíněných ohledech), avšak v žádném případě nestojí v jejím základu jakákoliv rasová ideologie. Ti antropologové, kteří byli zastánci rasové hygieny, o ní mluvili jako o *aplikované antropologii*, antropologie ale, jak ukážeme, nebyla v otázce ras, jejich podstaty a kvalit vůbec jednotná. Proto nemohla být jednotná ani rasová hygiena, tedy aplikace antropologie v politické praxi, jak byla ostatně široce přijímána a chápána.

Základní problém antropologie ostatně již od zakladatelských dob Johanna Friedricha Blumenbacha (1752–1840) spočíval v otázce lidské diverzity, tedy existence různých lidských typů, jejich vzniku, vývoje a charakteristik. Tradiční způsob řešení spočíval v antropometrických metodách fyzické antropologie, která měřila tělesné proporce a snažila se zjistit odchylky a specifika u jednotlivých ras. Tato cesta se ale spolu s příchodem mendelovské genetiky zdála čím dál tím více nejistá a nepřesná a klasická škola fyzické antropologie reprezentovaná v té době již zmíněným Rudolfem Martinem musela pomalu ustoupit novému, geneticky orientovanému přístupu. Tento přístup se snažil odhalit odlišnost ras a jejich odlišný evoluční vývoj v minulosti na základě výzkumu genotypů jednotlivých ras a genealogického zkoumání skupin v rámci jedné rasy. Jako první spojuje genealogii a lidskou genetiku německý historik Ottokar Lorenz (1832–1904) ve své knize „*Lehrbuch der gesamten wissenschaftlichen Genealogie*“ z roku 1898. Cíl genealogického výzkumu formuluje již v zásadě v přírodovědných termínech: „sledování člověka v jeho osobních rodinných a rodových vztazích, podléhající ve svých fyzických, duševních a společenských vlastnostech změnám“ (Lorenz 1898: 6). Sám si ale nemyslel, že by genealogie mohla být základem biologického „sledování“ populace

⁸ Jistou zálibu v nordicko-germánské myšlence u některých raných rasových hygieniků jsme již zmínili. Faktem však je, že s gobineauvsko-chamberlainovskými rasovými ideologiemi neměla rasová hygiena jako taková takřka nic společného. Také antisemitistický akcent, který rasová hygiena částečně získala až po roce 1933, souvisí spíše s obecně antisemitskými náladami třetí říše než s rasovou hygienou samou. Ostatně celá řada jejich významných proponentů byla židovského původu – zmiňme jednoho z prvních proponentů sterilizace, psychiatra Gustava Aschaffenburga (1866–1944), či berlínského antropologa Hanse Friedenthala (1870–1943).

tak, jak to chápala např. rasová hygiena, vytvořil ji spíše jako základ výzkumu „fyzických, duševních a společenských vlastností“, měla být pomocnou vědou (i když velkého významu) jak pro vědy společenské, tak i pro vědy přírodní. Označil ji za „most, na kterém se dějepisné i přírodní vědy potkávají a potkávat musí“ (Lorenz 1898: 26). V jeho době nebyl ještě zcela vyřešen problém dědičnosti a on tak odkazuje na Weismannovu teorii o nepřetržitosti zárodečné hmoty,⁹ která na rozdíl od koncepcí počítajících s dědičností získaných vlastností lépe umožňovala genealogické sledování, respektive dávala mu opodstatnění a smysl v rámci biologie a příbuzných oborů. Domníval se ale také, že genealogické problémy tkví ve vzestupu i úpadku národů a v rozdělení rasových rozdílů (Gausemeiser 1998: 13). Po znovobjevení Mendelových zákonů dědičnosti (1900) získává původní Lorenzova genealogie nové rozměry, nejprve skrze medicínu a čím dál tím více také skrze ranou rasovou hygienu, která na genealogických tabulích prezentovala celou řadu více či méně „hodnotných“ rodů, na nichž ilustrovala sílu dědičnosti a hovořila při tom o nebezpečných rodových liniích (*Erbstämme*) a jejich škodlivosti při zkřížení s hodnotnými liniemi. Genealogie tak zažívá díky hledání patologických znaků v populaci svůj rozkvět. Zásadní roli však sehrála až studie již zmíněného Eugena Fischera „*Rehoboter Bastards*“ z roku 1913, ve které se její autor snaží o systematické prozkoumání dědičnosti rasových znaků na smíšené populaci „rehobotských bastardů“ v tehdejší Jihozápadní německé Africe (dnešní Namibie), totiž míšenců místních Hotentotů a nizozemských přistěhovalců. Tato studie, která je mnohými považována za první úspěšnou demonstraci mendelovských principů dědičnosti na lidskou populaci (Proctor 1988), znamená zavedení metody genetiky a genealogie do antropologie. Fischer se díky ní stal vůdčí osobností nového směru antropologického myšlení. Lidská genetika jako samostatná disciplína ale tehdy ještě neexistovala a aplikování genetické nauky na člověka vycházelo z jednoduchých Mendelových premis o dědivosti fenotypových znaků, zjištěných u rostlin a subhumánních živočichů, především domestikantů.

⁹ Darwinistický embryolog August Weismann rozdělil veškeré tělesné buňky na dvě linie, vysledovatelné již od raných stadií embryogeneze. Germinální linie je tvořena všemi pohlavními buňkami – pouze ty obsahují dědičný materiál přecházející v neporušené formě do dalších generací. Linii somatickou tvoří všechny ostatní buňky těla, které zemřou spolu s organismem a nijak nekomunikují s terminální linií. Z této vyplynul jeden zásadní důsledek – není možná dědičnost získaných vlastností (tak jak si to představoval vedle Lamarcka i Darwin), tj. přímá a dědičná adaptace na vnější podmínky. Výlučným mechanismem evoluce se tak stává přírodní výběr. Tato teorie, zvaná též neodarwinismus, silně ovlivnila další vývoj eugeniky a rasové hygieny především na kontinentu.

Předpokládala se tak striktní dědičnost jednotlivých neměnných vloh (*Anlage*) reprezentujících jednotlivé tělesné či psychické znaky. Samotnou metodu pro vyřešení otázek antropologie na základě genetiky a genealogie, resp. populační biologie vytvořil Walter Scheidt (1895–1976). Scheidt si položil otázku, jakým způsobem lze v populaci rozeznat nositele určitých znaků, jak pochopit jejich dědičnost (*Erbgang*) a tím porozumět generativním zákonům v populaci. Vyvinul proto specifickou metodu výzkumu rodových linií, kterou definuje jako genealogický výzkum sociálních jednotek sestávajících z určitých genealogicky spřízněných osob. To vše má být podřízeno genetickému náhledu, jelikož tato metoda výzkumu je sama o sobě pouze nedílnou součástí hlavního genetického výzkumu, bez níž je genetik ztracen. Je to tedy jen pomocná věda, skrze kterou teprve může vzniknout plodná nauka o lidské dědičnosti. Cílem této metody má být zjištění souvislostí pozorovatelných vlastností pokrevně spřízněných lidí se stupněm jejich příbuznosti nebo způsobem života (Scheidt 1923: 5). Jeho metoda se opírá o církevní matriky, ty v sobě totiž měly ukrývat svědectví o znacích místně i časově ohraničeného obyvatelstva, a to navíc ještě přes několik staletí (Imhof 1977: 23). Lze tak zkoumat populace 17. století nebo, což bylo častější, jejich vývoj a souvislosti s populacemi mladšími (Scheidt 1929). Užití církevních matrik ke sledování starších populací nebylo samo o sobě nic nového, tuto metodu užívali již před Scheidtem historici ke studiu historických fenoménů, ale Scheidt ji jako první přenesl do antropologie a uzpůsobil ji antropologickému kladení otázek. Výzkum probíhal v pěti částech: 1) Členění rodiny: zjištění příbuzností zkoumaných osob; 2) Statistika příbuznosti a vztahů; 3) Přírodovědný popis osob; 4) Přírodovědný popis způsobu života (*Lebenserscheinung*) osob; 5) Dějiny rodiny, jejich příslušníků a jejich způsobů života (Scheidt 1923: 13). Hlavní proud rasové hygieny od takovýchto výzkumů v této době očekával prakticky zejména odpověď na otázku, jaké znaky jsou v současné populaci, odkud pocházejí a zda jsou *škodlivé* a populace je „nemocná“, nebo zda naopak je ta či ona populace ve svých znacích nadprůměrná (Schmuhl 1992: 64n.). Antropolog Scheidt a někteří jeho následovníci však šli dále. Pouhým zjištěním přítomnosti, respektive procentuálního zastoupení znaků výzkum nekončil, protože hlavním cílem antropologie na tomto poli byla snaha zjistit selekční procesy u člověka a pochopit z evoluce pramenící „zákony života“ (*Lebensgesetze*). Hodnotové soudy o kvalitě znaků se podle tohoto přístupu řídily pouze jediným kritériem – evoluční výhodností. *Omezil se tak prostor pro svévolné posuzování kvality znaku a tím pádem i rasy* – tento genetický, genealogický přístup *de facto* popíral platnost nejrůznějších rasových ideologií.

Scheidtova metoda se stala standardem tehdejší mainstreamové antropologie a ovlivnila mnoho badatelů.

Tato metoda také zakládala určitý konkrétní postoj v pojetí rasy jako takové. Kladla velký důraz na neodarwinistický selekcionismus a díky tomu se rasa jevila jako dynamická a neustále se vyvíjející jednotka dokonale přizpůsobená svému prostředí. Nebylo tedy možné mluvit o vyšších a nižších rasách, každá měla svá specifika a každá byla svým způsobem dokonalá. Ne všichni antropologové však šli touto cestou a Scheidtova metoda byla přizpůsobena i těm pojetím, se kterými by její autor zásadně nesouhlasil. Antropologie období dvacátých a třicátých let totiž není v žádném případě jednotná v tom, jakým způsobem rasu nahlížet, jaké je vlastně povahy. Objevují se v zásadě hlavně dva odlišné přístupy k chápání rasy a jejich různé modifikace – přístup považující „rasu“ za stálou a neměnnou a přístup uvažující její vývoj v čase a prostoru. Tento spor spočíval v odlišném řešení problému vztahu lidu a rasy (*Volk und Rasse*) a v odlišném aplikování poznatků z genetiky a populační biologie (Saller 1961: 36; Gausemeier 1998: 6).

K druhému přístupu měl blíže Eugen Fischer, který se domníval, že rasy jsou skupiny, jejichž *znaky* se dědí jako celky („*Form an sich*“), ale které se samy jako takové nedědí. To ostře protirečilo tradiční, typologické tradici, která rasu jako takovou chápala jako jakousi dědičnou esenci, která organismus, resp. všechny jeho části určitým způsobem formuje – ikonou tohoto směru a Fischerovým oponentem a současníkem byl Egon Freiherr von Eickstedt (1892–1965), typologický antropolog a autor monumentální více než tisícistránkové monografie *Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit* (1937–1943), která zároveň byla labutí písní rasové antropologie v Německu jako takové.

Vraťme se však k Fischerovi. Mezi rasami může dojít ke křížení, ale nevznikne rasa nová, nýbrž populace míšenců splynuvších ras, tj. součet jedinců *teoreticky* náležejících určitou mírou k té či oné rase. Sám Fischer připomíná, že toto členění (a pojem rasy jako takový obecně) je sekundární, víceméně estetickou záležitostí a neodráží přirozené členění lidských skupin. V těchto úvahách Fischer vycházel z dobových výzkumů domestikantů (Leopold Adametz ad.) a v zásadě se dá říct, že celá jeho antropologie je postavená na srovnání domácích zvířat a lidí. Variabilita lidská a domácích zvířat je podle Fischera zcela totožná (a má ostatně i totožné příčiny). Pouze u domácích zvířat a člověka se vyskytují světlé (leucistní), tmavé (melanické) či ryšavé (rutilinní) formy, bezvýhradně odpovídá i variabilita vlasového vlákna, odpovídá i variabilita somatotypu atd. (poprvé Fischer 1914, dále viz Fischer 1927). Důležitou

roli zde hraje skutečnost, že tyto jednotlivé znaky se stejně jako u domestikantů (přesně podle třetího Mendelova zákona) volně kombinují a neexistuje mezi nimi žádná hlubší vazba. Rasa tedy není u Fischera žádná určitá jednotka ani typus. Pouze znaky jsou stálé a neměnné. Rasa jako taková tedy neexistuje (je konstruktem, neboť takovou kategorii vytvářejí až lidé samotní vyčleněním určité skupiny osob podle některých, nikoliv však všech znaků), v idealizované verzi jde vždy jen o soubor určitých znaků (ne jedinců, stejně jak tomu je u plemenitby domácích zvířat; blíže k Fischerovým teoriím a životní dráze viz Lösch 1997).

Bylo tedy možné vysledovat míru „čistoty“ toho kterého jedince, ale protože nebylo možné adekvátně měřit onu samotnou stálou formu stojící za všemi změnami jen skrze vzhled a psychické vlastnosti (na rozdíl od chovu domácích zvířat, kdy je tato člověkem pevně stanovena chovným standardem), tato „čistota“ (příslušnosti ke skupině) se zjišťovala sledováním rodinné historie daného člověka a skrze „dějiny národa“, tedy dějiny celých populací (Saller 1961: 43).

V praxi tedy podle Fischera nebylo možné sestavit žebříček ras a vyhodnotit jejich kvality, určit na základě několika znaků příslušnost k rase a od toho odvodit další charakteristiky daného jedince. Fischer v žádném případě neposkytuje materiál vulgárním rasistům hovořícím o neměnných rasových typech (typu H. S. Chamberlaina), ale na druhé straně jeho rasová teorie hraje do karet rasové hygieně, když zdůrazňuje dědivost jednotlivých znaků, které mohou následně být chápány jako více či méně hodnotné. Sám Fischer byl jedním z předních rasových hygieniků, členem Německé společnosti pro rasovou hygienu, založil také *Kaiser-Wilhelm-Institut* pro antropologii, lidskou genetiku a eugeniku, který později ve 30. letech určoval rasověhygienickou politiku třetí říše – ostatně zde se školili i „experti“ z řad SS.

Naopak druhý směr v chápání rasy reprezentovaný zejména Egonem von Eickstedtem (1892–1965) nepřikládal genetice tak velký význam a odvolával se spíše na antropometrické metody klasické fyzické antropologie. Z tohoto důvodu nepojímala Eickstedtova škola rasu jako konstrukt označující pouze měnící se souhrn znaků, ale spíše jako reálně existující jednotku, typus, který se neproměňuje a dědí se jako celek. To otvíralo prostor pro vytváření rasových systémů. Sám von Eickstedt rozlišoval tři základní neproměnné rasy: europidní, mongolidní a negridní, přičemž rozlišoval ještě podrasy, kterými byla v europidní rase například podrasa nordická (či nordidská) (s dalším vnitřním členěním na Teuto-Nordidy, Fenno-Nordidy a Dalo-Nordidy), a to na základě

měření a kategorizace tělesných a duševních znaků (Eickstedt 1937–1943). Bylo pro něj samozřejmostí, že evropská rasa je vyspělejší a ostatní rasy nebo jejich podrasy jsou do určité míry primitivní a že se tato danost přenáší na potomky. Eickstedtova škola se proto v některých ohledech názorově velice blížila vulgárním rasistům. Tyto dva přístupy ale samozřejmě nebyly jediné, vedle nich existovalo množství různých variací.

Jedním z nich byl i přístup již zmíněného W. Scheidta, který se hlásil k Fischerově genetické škole, ale prakticky se od ní dosti vzdaloval. Fischer totiž nekladal tak velký důraz na selekční procesy a na vznik ras, neviděl rasu samotnou jako dynamickou a nestálou, ale spíše jako beze zbytku neurčitelnou jednotku. Nezajímaly ho proto tolik selekční procesy stojící za vznikem ras, v centru jeho zájmu stály spíše příčiny mutací přicházejících s novými znaky a problém míšení znaků. Protože Scheidt, jak již bylo řečeno, se hlásil k Fischerovi, a zejména pak k podobně orientovanému Fritzi Lenzovi,¹⁰ který pokračoval ve Fischerových stopách, uvažoval obdobně, ale zásadním se pro něj stal problém selekčních procesů, který podle něj musí být východiskem veškerého přemýšlení o rase. Navrhoval proto, že rasovým klasifikacím má předcházet nějaká udržitelná teorie vzniku a vývoje ras, jinak hrozí nevědecké svévolné interpretace.

Právě genealogická metoda pak měla být cestou k pochopení biologického procesu selekce, sice taktéž aplikovaného rasověhygienicky, avšak nikoliv ve smyslu stálých hodnot určitých taktéž stálých znaků. Jedinou hodnotou byla Scheidtovi schopnost obstát v přírodním výběru. Neomezoval se ale na vulgární spekulace, že „panská“ (rozuměj nordická) rasa byla kdysi v pravěku vyselektována v tvrdých podmínkách severské tundry a má ty nejlepší vlastnosti (ostatně i takové interpretace nebyly nijak neobvyklé, podobné názory zastával i Lenz) – selekční procesy totiž spíše pokračují pod stále se měnícími podmínkami a mají vliv na bezpočet děděných vlastností (Scheidt 1925: 328). Sice následoval Fischera v názoru, že skrze míšení populací nevznikne nová rasa,

¹⁰ Fritz Lenz (1887–1976) byl lékař a genetik, žák A. Ploetze a E. Fischera. Zastával stanovisko genetického vývoje a podstaty rasy. Byl předním zastáncem rasové hygieny, členem NSDAP, podílel se na přípravě „zákona k zabránění početi dědičně nemocného potomstva“ (*Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*) z roku 1933, jinak známého jako „zákon sterilizační“. Také se v roce 1940 účastnil jednání při příležitosti příprav „zákona o eutanázii“ (*Euthanasiegesetz*), který měl ještě zosťtít rasověhygienická opatření. Ten ale nevstoupil v platnost. Skrze své práce z dvacátých let ovlivnil i A. Hitlera. V roce 1931 prohlašuje, že chce sterilizovat třetinu německého národa. Po válce projde bez větších obtíží denacifikací a vede Institut lidské genetiky v Göttingenu. V roce 1951 se ještě vyjádřil: „Také mě velice rmoutí osud, který potkal miliony Židů, ale nesmí nás to odrazovat od chápání biologických otázek čistě věcně.“

doplnil to však tím, že takto nově vzniklá populační jednotka se může ustálit a podléhat dalšímu vývoji, ale jen pokud se stále vyznačuje „trvalou schopností sebezachování“. Měl tedy na rozdíl od Fischera větší tendenci mluvit o rase jako o nějaké jednotce, ale oproti všemožným ariofilům a tendenčním pseudo-vědeckým spisovatelům nikdy neuznával rasu jako jednotku stálou – blížil se ploetzovskému pojetí vitální rasy. Vznik nových ras se podle něj odehrává neustále a nikdy nevznikne „geneticky zcela uzavřená“ skupina – tento pojem rasy je tedy spíše blíže pojmu druh. Rasová biologie a antropologie byla tímto pro Scheidta „výzkumem selekce“ (*Ausleseforschung*) nebo také „dějinami adaptací“ (*Anpassungsgeschichte*), nikoliv klasifikováním tělesných typů (např. Eickstedt) či znaků (např. Fischer) (Scheidt 1925: 390).

Antropologie a politika

I když nebyla německá antropologie a biologie vůbec jednotná ani v klíčových otázkách (jako podstata rasy, její čistota, míšení, rasový úpadek apod.) a tím pádem nemohla existovat ani jednotná aplikovaná antropologie, přeci jen zejména v průběhu třicátých let se množství vědců svým přesvědčením blíží k vulgárním rasovým ideologiím a pomáhá tak jménem antropologie zakládat některá neblaze známá opatření politické praxe. To má zřejmě svůj důvod ve skutečnosti, že neexistovala natolik ostrá hranice mezi nejednotnou vědeckou antropologií a populárními rasovými teoriemi, aby se mohla věda od politického hnutí zcela distancovat a udržet si svou nezávislost (Weingart – Kroll – Bayertz 1992: 454-455). Věda jako taková, antropologii nevyjímaje, vždy působí určitým způsobem na společnost, která její poznatky do jisté míry popularizuje, či častěji vulgarizuje. Na stranu druhou, je to právě společnost, veřejnost i politická reprezentace, které vytvářejí společenskou zakázku, prostředím té či oné vědecké teorie, ve kterém se buď ujme, či nikoliv. Režim třetí říše preferoval a podporoval samo sebou pouze ty badatele, kteří mu více či méně pomáhali ustavit a provozovat vytoženou politickou praxi. Proto se velké množství vědců zapletlo s nacistickým režimem a poskytlo své služby při výzkumech, které se staly základem pro segregáčnické a sterilizační zákony a nacistickou propagandu. Příkladem může být sama vedoucí postava tehdejší antropologie, E. Fischer, který kromě náklonnosti k rasové hygieně vykazoval tendence k politickému rasismu a antisemitismu, aniž by ale jeho teorie nutně takový postoj zakládaly. V druhé polovině třicátých let se podílel na sterilizaci tzv. porýnských bastardů (míšenců německých žen a členů

francouzské okupační armády v Porýní, velmi často afrického původu), dále byl spoluautorem celé řady „posudků o dědičné zatíženosti“ pro Vyšší soud pro dědičné zdraví, který pro „zdravé“ občany uděloval povolení pro uzavírání manželství, a dále rozhodoval také o umístění do koncentračních táborů. Pořádal zdravotní semináře pro členy SS, byl členem antisemitistického Říšského institutu pro dějiny nového Německa (*Reichsinstitut für Geschichte des Neuen Deutschlands*), kde měl v rámci výzkumného oddělení pro židovskou otázku (*Forschungsabteilung Judenfrage*) řadu antisemitistických přednášek a pod vedením H. Himmlera se také spolupodílel na organizaci „*Generalplan Ost*“ (Stella 2006: 109). Většina osobností vědecké antropologie na tom byla obdobně, rozhodně nebyli nonkonformní. Obecně bylo jen několik zcela konformních, kteří nijak zásadně neprotestovali proti zaměření antropologie ve třicátých letech, ale ani se aktivněji neúčastnili. Ještě méně bylo přímých odpůrců. Jedním z konformních byl i W. Scheidt, který nesouhlasil s většinovou antropologií, ale až na výjimky nijak přímo neprotestoval. Dokonce se několikrát snížil k verbálním a písemným oslavám nacistického režimu, ale na druhé straně byl jediným profesorem rasové antropologie v Německu, který nevstoupil do NSDAP. Uzavřel se na svém hamburském institutu, kde pracoval na vlastních výzkumech, na které sice nedostával žádnou podporu, ale zřejmě i díky svým vědeckým zásluhám z předchozích let mohl v tichosti přežívat. Bylo mu několikrát vyhrožováno zákazem publikační činnosti, ke kterému ale nikdy nedošlo. Hůře na tom byli přímí odpůrci. Mezi ně patřil např. Karl Saller (1902–1969), který napsal několik knih otevřeně se stavících proti zpolitizované rasové vědě – ač Saller sám byů původem rasovým antropologem. Nejprve mu bylo zakázáno nadále publikovat a jeho knihy byly staženy, následně byl Saller vyhozen z univerzity a vyloučen z Říšského spolku docentů (*Reichsdozentenbund*). Někteří jiní byli donuceni odejít z univerzit či z Německa nepřímo (Kaupen-Haas – Saller 1999: 18n.).

Věda a politika tehdy vytvářely jakousi oboustranně výhodnou symbiózu, kdy politika vznikající třetí říše požaduje po vědě legitimizaci některých svých východisek a plánů, čímž se věda, resp. některé vědecké osobnosti a směry přibližují k politickou praxi vyžadovanému myšlení. Někteří badatelé s většími teoretickými námitkami proti populárním rasovým ideologiím spojeným se jmény Arthura de Gobineaau či „dvorního“ nacistického rasového ideologa, původně zkrachovalého spisovatele Hanse F. K. Günthera (známého také jako „rasový papež“ či „rasový Günther“, viz například až wagnerovsky vypjatá a vědecký přístup předstírající kniha *Rassenkunde des deutschen Volkes*, která

se stala takřka povinnou četbou a i přes svou objektivně nízkou kvalitu jednou z nejcitovanějších knih v Německu třicátých let vůbec¹¹ (Günther 1939)), ze kterých těžil nacistický režim, měli posléze problémy najít ve vědě své místo. Avšak i požadavky režimu třetí říše se s postupem doby proměňovaly a dále ovlivňovaly podobu německé vědy, a to nejen samotné antropologie. Tak například spolu s tím, jak se v druhé polovině třicátých let pro režim stala klíčovější spíše pragmatičtější praxe v podobě vytváření zákonů a jejich legitimizace vědou než samotná ideologie, začal význam vědy spočívat více na jejím praktickém dopadu pro režim než na ideologické hodnotě, dojde tak k úpadku vlivu holisticky, typologicky zaměřených směrů a badatelů. Holismus a typologické pojetí se proto především po roce 1936 stává nepopulárním postojem, ač byl do té doby pro německou biologii a antropologii dosti typický – ostatně mnozí jejich proponenti se dovolávají autority Goetheho, Schellinga a dalších (Harrington 1996: 194-199). Toto vypjaté „němectví ve vědě“, které vykrystalizovalo například v programu „Německé biologie“ Ernsta Lehmana (např. Lehmann 1936 a další; obdobné snahy nalezneme takřka ve všech vědních odvětvích), však poněkud překvapivě nesklízelo takovou oficiální podporu, jak by se mohlo jevit, ba právě naopak! Nepřátelé holistických a typologických směrů a samozřejmě i jejich reprezentantů navíc měli často velmi silné konexe na špičce třetí říše a s jejich pomocí se jim podařilo prostřednictvím různých pamfletů, napadání a obviňování potlačit holisticky uvažující badatele.

Analogická situace panovala i v antropologii a obecně lze tedy říci, že německá antropologie nemusela být v žádném případě vulgárně rasistická jako celek, aby se v jejím jménu prováděly zločiny, a že se mohli politice zaprodat i ti badatelé, kteří nemluvili o statické (neměnné) rase jakožto stálém lidském typu a nevytvářeli typologické rasové systematiky. Proto se i *Prohlášení o rase (Statement on Race)* vydané organizací UNESCO (1952) částečně za účelem očistit antropologické myšlení od rasistických směrů, které staví naroveň „nacistické antropologie“, do jisté míry minulo svým účinkem, když na jedné straně předepisuje, jak se má v následujících letech mluvit o rase, nevšímá si ale už, co vše vedlo v Německu ke zločinům, na kterých měli podíl nejrůznější antropologové. Nereflektuje, že německá antropologie nebyla jako celek pouze rasově-systematizující či rasisticky vulgární, ba že dokonce tyto směry v antropologii

¹¹ I tato postava, podnes platící za ikonu rasismu, se nicméně koncem 30. let ocitla v izolaci a nemilosti oficiálních míst – důvodem bylo právě jeho anachronické zaměření na systémové rasy. Jako v případě celé řady jiných, byl vystřídán novou, pragmatičtěji uvažující, geneticky (rasověhygienicky) uvažující garniturou, jejímž cílem bylo jediné – efektivní, zdravá a výkonná populace.

byly ve třetí říši od poloviny třicátých let spíše v nelibosti (takto upadla dokonce i hvězda „dvorního“ rasisty Günthera). Nenahlédla tak, že problémem dobové antropologie nebylo pouze pojetí „rasy“, ale spíše celková amorálnost a sblížení se stejně tak amorální politikou. A konečně, až příliš jednoduchá atribuce „německého“ s „nacistickým“ a „rasovým“ smetla ze stolu i ty přístupy v antropologii, jež neměly s nacismem jako takovým takřka nic společného, a spolu s těmito přístupy často i jejich proponenty. Ilustrativní je případ W. Scheidta, který se po válce marně pokoušel prosadit, ač byl autorem celé řady koncepcí, jež nacházejí docenění až dnes (například jeho koncepce kulturně-genetické koevoluce). Naopak někteří, jako byli Fischer, Lenz a podobní, kteří byli zapojeni do nacistické praxe nakládání s lidmi velmi intimně, zato však (alespoň ve svých antropologických pracích) nebyli rasisté, poměrně bez poskvrnky propulsi poválečným obdobím, často jen proto, že se z „rasových hygieniků“ přejmenovali na „lidské genetiky“. Jejich autorita po válce v celosvětovém měřítku nijak neklesla, ba právě naopak – jejich práce ostatně znali lidští genetici po celém světě.

Tomu odpovídají i některé reakce německých antropologů na text *Prohlášení o rase* z roku 1952 kritizující političnost celého prohlášení, kdy Eugen Fischer nemá nic proti v prohlášení obsaženému pojetí rasy, ale naopak se mu nelíbí, že UNESCO do budoucna vyhláší, jak se má antropologie rasy dělat, a připodobňuje tak prohlášení k doktrínám ze samotného nacistického Německa nebo totalitního Sovětského svazu. Fritz Lenz, žák Fischerův, taktéž napadá skutečnost, že v Prohlášení jde pouze o politiku, protože se nevěnuje těm směrům, které nesouvisejí s porážkou Německa. Podobně reaguje i W. Scheidt, když říká, že se nechce účastnit jakýchkoliv pokusů řešit vědecké otázky politickými manifesty a že proto s prohlášením nesouhlasí stejně tak ostře, jako nesouhlasil s tehdejšími módními směry v antropologii. Nabízí k dispozici svůj vlastní názor, pokud by někoho zajímal také jeho pohled na věc, ale obává se, že „v prohlášení nejde o objektivní debatu a jakákoliv námitka proti prohlášení (které je ostatně tak jako tak v přímém rozporu se současnou politikou téměř všech členských států UNESCO) by byla pravděpodobně chápána jako přežívání nacistických myšlenek.“ Pokud je účelem něco zakazovat, neočekává, že se vývoj těchto studií bude nadále rozumně vyvíjet (UNESCO 1952: 30-35).

Závěr

Text se pokusil nastínit nejednoznačnost světa německé antropologie dvacátých a třicátých let a ukázat nejednotnost v náhledu na rasu a ve vztahu k politice třetí říše. Byla představena základní paradigmatata ve vývoji německé antropologie a také jejich různé uchopení na příkladě srovnání koncepcí rasy u W. Scheidta a E. Fischera vycházejících ze stejného genetického paradigmatu, ale v důsledku chápajících rasu, její vývoj a člověka obecně dosti odlišně. Což s sebou neslo také odlišný názor na rasověhygienickou praxi a odlišný postoj ke státem kontrolované vědě. Německá antropologie této doby se tak vyznačovala poměrně velkou vnitřní dynamikou a v žádném případě nelze hovořit o vývoji směrem k rasovým ideologiím a pavědě, který by panoval v celé tehdejší akademické obci. Tato vnitřní dynamika se postupně vytratila s příchodem třicátých let spolu s tím, jak byli marginalizováni ti badatelé a teoretické směry, které nevyhovují ani ne tak ideologickému, jako spíše praktickému zaměření nacistického státu. Důležitou úlohu pak v tomto ohledu hrálo zejména spojení genetiky a antropologie. Je třeba dodat, že na přibližování vědy k politice měly zásadní podíl i vědecké špičky, jež nebyly pouhou obětí své doby, ale stávaly se mnohdy bezprostředními architekty i těch nejzvrůdnějších praktik. Bez jejich dobrovolného přispění by nacismus antropologii (a nikoliv jen antropologii fyzickou, rasovou, ba spíše naopak) tak rozsáhle zneužít nemohl. O to více překvapivé je, jak snadno prošli poválečnou denacifikací. Genetik James D. Watson, jeden z dvojice objevitelů struktury DNA a nositel Nobelovy ceny, při jedné příležitosti na konto těchto osob řekl:

„Po konci války byli ti, kteří se na zvěrstvech přímo podíleli, odsouzeni v Norimberku. Někteří spáchali sebevraždu, jiní byli popraveni. Avšak učenci, jejichž ruce nebyly přímo potřísněny krví a kteří mohli prohlásit, že nikdy nebyli více než jen vědeckými poradci, znovu obsadili vedoucí akademická místa v genetice, psychiatrii a antropologii. (...) Bývalo by po válce bylo lépe vyhlásit nad těmito obory na dobu deseti či dvaceti let moratorium. Namísto toho pošpiñovala náказа nacistické genetiky univerzitní systém až do pozdních 60. let“ (Watson 1997: B3).

Co dodat? Snad jen to, že hluboce zakořeněná představa kontinuity rasové antropologie a nacistické ideologie je přinejmenším velmi zjednodušující. Na pozadí tohoto příspěvku, který se mimo jiné pokouší naznačit neostré, ba dokonce neexistující hranice mezi antropologií, genetikou a dalšími obory

ve zkoumaném období snad čtenář zahlédne, že to v žádném případě *nebyla* rasová antropologie (která ve své tradiční podobě byla již ve dvacátých a třicátých letech anachronismem a přežívala pouze na okraji zájmu), jejíž ideologické využití a zneužití by mělo prakticky nejzávažnější důsledky na osudy statisíců lidí.

Petr Hampl studuje obecnou antropologii na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy, absolvoval bakalářské studium humanitní vzdělanosti tamtéž (2005–08). V roce 2008 obdržel Cenu Prof. JUDr. Karla Engliše pro nejlepší absolventy společenskovědních oborů Univerzity Karlovy. V současnosti se zabývá dějinami vědy, konkrétně antropologie a biologie.

Marco Stella vystudoval obecnou antropologii na Fakultě humanitních studií UK (2006), v současné době působí jako interní doktorand Katedry antropologie FHS UK a jako vědecký pracovník na Katedře filosofie a dějin přírodních věd na Přírodovědecké fakultě UK v Praze. Pracuje na disertační práci týkající se teoretického, sociálního a politického dopadu aféry tzv. elberfeldských koní. Dále se zabývá dějinami biologie, antropologie a behaviorálních věd. Obecněji se zajímá o komplikovaný vztah přírodních věd a moderní společnosti.

Použitá literatura

- Ammon, Otto. 1893. *Die natürliche Auslese beim Menschen*. Jena: Gustav Fischer.
- Ammon, Otto. 1895. *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen. Entwurf einer Sozial-Anthropologie*. Jena: Gustav Fischer.
- Cabet, Étienne. 1950. *Cesta do Ikarie*. Praha: Orbis.
- Eickstedt, Egon Freiherr von. 1937–1943. *Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit*. Stuttgart: Ferdinand Enke.
- Faith Weiss, Sheila. 1986. „Schallmayer and the Logic of German Eugenics“. *Isis* 77, 1986: 33-46.
- Fischer, Eugen. 1913. *Die Rehobother Bastards und das Bastardierungsproblem beim Menschen; anthropologische und ethnographische studien am Rehobother Bastardvolk in Deutsch-Südwest-Afrika*. Jena: Gustav Fischer.
- Fischer, Eugen. 1914. „Die Rassenmerkmale des Menschen als Domesticationserscheinungen“. *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 18, 1914: 479-424.
- Fischer, Eugen. 1927. *Rasse und Rassenentstehung des Menschen*. Berlin: Ullstein.
- Gasman, Daniel. 2004. *The Scientific Origins of National Socialism*. New Brunswick: Transaction.
- Gausemeier, Bernd. 1998. *Walter Scheidt und die „Bevölkerungsbiologie“*. Magisterarbeit, Berlin: Freie Universität.

- Günther, Hans F.K. 1939. *Rassenkunde des deutschen Volkes*. München: J. F. Lehmann.
- Haeckel, Ernst. 1868. *Die Natürliche Schöpfungsgeschichte*. Berlin: Georg Reimer.
- Haeckel, Ernst. 1874. *Anthropogenie; oder Entwicklungsgeschichte des Menschen*. Leipzig: Wilhelm Engelmann.
- Haeckel, Ernst. 1899. *Die Welträthsel*. Bonn: Emil Strauss.
- Harrington, Anne. 1996. *Reenchanted Science. Holism in German culture from Wilhelm II to Hitler*. Princeton: Princeton UP.
- Hossfeld, Uwe. 2005. *Geschichte der biologischen Anthropologie in Deutschland*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Hutton, Christopher. 2005. *Race and the Third Reich*. Cambridge: Polity.
- Imhof, Arthur. 1977. *Einführung in die historische Demographie*. München: Beck.
- Kaupen-Haas, Heidrun – Saller, Christian. 1999. *Wissenschaftlicher Rasismus. Analysen einer Kontinuität in der Human- und Naturwissenschaften*. Frankfurt am Main: Campus.
- Lehmann, Ernst. 1936. *Wege und Ziele einer Deutschen Biologie*. München: J. F. Lehmann.
- Lösch, Niels. 1997. *Rasse als Konstrukt. Leben und Werk Eugen Fischers*. München: Peter Lang.
- Lorenz, Ottokar. 1898. *Lehrbuch der gesamten wissenschaftlichen Genealogie. Stammbaum und Ahnentafel in ihrer geschichtlichen, soziologischen und naturwissenschaftlichen Bedeutung*. Berlin: Hertz.
- Martin, Rudolf. 1914. *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung*. Jena: Fischer.
- Massin, Benoît. 1993. „Anthropologie raciale et national-socialisme. Heurs et malheurs du paradigme de la ‚race‘.“ Pp. 197-262 in Josiane Olf-Nathan (ed.): *La science sous le Troisième Reich*. Paris: Seuil.
- Massin, Benoît. 1996. „From Virchow to Fischer. Physical Anthropology and ‘Modern Race Theories’ in Wilhelmine Germany“. Pp. 79-154 in George Stocking (ed.): *Volksgeist as Method and Ethic. Essays on Boasian Ethnography and German Anthropological Tradition*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Ploetz, Alfred. 1895. *Die Tüchtigkeit unserer Rasse und der Schutz der Schwachen*. Berlin: Gustav Fischer.
- Proctor, Robert. 1988. „From Anthropologie to Rassenkunde in the German anthropological Tradition.“ Pp. 138-79 in George Stocking (ed.): *Bones, Bodies and Behavior. Essays on Biological Anthropology*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Richards, Robert. 2008. *The Tragic Sense of Life. Ernst Haeckel and the Struggle over Evolutionary Thought*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Saller, Karl. 1961. *Die Rassenlehre des Nationalsozialismus in Wissenschaft und Propaganda*. Darmstadt: Progress-Verlag.
- Schallmayer, Wilhelm. 1891. *Über die drohende körperliche Entartung der Culturmenschheit*. Berlin: Heuser.
- Scheidt, Walter. 1923. *Einführung in die naturwissenschaftliche Familienkunde (Famili-enatnathologie)*. München: J. F. Lehmann.

- Scheidt, Walter. 1925. *Allgemeine Rassenkunde als Einführung in das Studium der Menschenrassen*. München: J. F. Lehmann.
- Scheidt, Walter. 1929. *Volkstumskundliche Forschungen in deutschen Landgemeinden*. München: J. F. Lehmann.
- Schmuhl, Hans-Walter. 1992. *Rassenhygiene, Nazionalsozialismus, Euthanasie: von der Verhütung zur Vernichtung „lebensunwerten Lebens“, 1890-1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Sloan, Phillip. 2005. „Evolution“. In Edward N. Zalta (ed.): *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford: Stanford University (internetová edice, <http://plato.stanford.edu/entries/evolution/>).
- Stella, Marco. 2006. *Teorie autodomestikace v německé antropologii a biologii do roku 1945. Kontext, důsledky, zastánci*. Diplomová práce, rkp., Praha: FHS UK
- UNESCO. 1952. *The Race Concept. Results of an Inquiry*. Paris: UNESCO.
- Watson, James. 1997. „Leichte Schatten über Berlin. Die Deutschen und ihre Genetiker: Anmerkungen eines amerikanischen Nobelpreissträgers“. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 19. 7. 1997: B3.
- Weindling, Paul. 1989. *Health, race and German politics between national unification and Nazism, 1870-1945*. Cambridge: Cambridge UP.
- Weingart, Peter – Kroll, Jürgen – Bayertz, Kurt. 1992. *Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Weinreich, Max. 1946. *Hitler's Professors. The part of scholarship in Germany's crimes against the Jewish people*. New York: Yiddish Scientific Institute.